

# Desenvolupament i destrucció d'una minoria: els moriscos al senyoriu d'Elx<sup>1</sup>

per Joaquim Serrano i Jaén\*

El morisc que veiem transpuntar a la documentació dels segles XVI i XVII és resultat d'una història encara fosca, ¿Quines foren les causes per les quals la majoria hispano-musulmana del segle XIII esdevingué una minoria nacional fins a sofrir la seua expulsió definitiva?

Ens duria a deformacions entendre la qüestió morisca tan sols a partir del període final de la seua existència. El morisc no sorgí del no-res, i l'elaboració del seu perfil cultural, encara que amb destacables aportacions posteriors, es troba al segle XV. La seua expulsió del regne valencià fou molt més que un problema demogràfic o de minories inassimilades.

El període històric que transcorre des del regnat dels Reis Catòlics, la conquesta del regne de Granada i l'edicte del 1502 —en el qual s'insta els moros castellans a batejar-se o a exiliar-se— fins a les darreries del regnat de Felip II, aporta algunes de les claus substancials per a la comprensió del tema. En el transcurs d'aquest segle aproximadament es produí un canvi de mentalitat, que faria del musulmà sotmès —mudèixar—, amb un lloc propi dins la societat eixida de les conquestes medievals, un enemic irreductible, al qual se sotmet del tot, és a dir, s'assimila, o bé se l'expulsa.

El musulmà esdevingué inassimilable per a un món occidental que anava monolíticament prenent forma. La història d'Europa, i en particular de la monarquia hispànica del cinc-cents, permet múltiples perspectives, i una d'aquestes seria fer-la des de la història de llurs «minories». Aïllar el morisc del

\* Joaquim Serrano i Jaén, doctor en història. Universitat de València (1990).

1. No cal insistir una altra vegada en la historiografia bàsica sobre el tema; destaquem les ponències del Congrés d'Alacant (1980), Montpeller (1981) i Tunis (1983 i 1984); per a un balanç bibliogràfic referent a l'antic llevant peninsular musulmà, "Xarq Al-Andalus," *Moros y moriscos en el Levante Peninsular*, M. d'EPALZA, M. J. PATERNINA, A. COUTO (Alacant 1983); a més de la informació bibliogràfica que aporta la revista «Sharq Al-Andalus», publicada pel departament d'estudis àrabs de la Universitat d'Alacant i de la qual han eixit fins ara vuit números. A més a més, l'article de R. GARCÍA CÁRCCEL, *La historiografía sobre los moriscos españoles. Aproximación a un estado de la cuestión*, «Estudis», 6 (1977), ps. 71-99; i el llibre de M.A. DE BUNES, *Los moriscos en el pensamiento histórico. Historiografía de un grupo marginado* (Madrid 1983); també la síntesi recent per al País Valencià d'Ernest BELENGUER, *Història del País Valencià* (Barcelona 1989), ps. 22-30.

context d'homogeneïtzació cultural que en el dit període es viu en dificulta la comprensió.

El *morisc* com a problema és una resultant hispànica del sentit d'evolució que prenia la societat europea del segle XVI, tancant així un cicle històric que havia començat amb l'obertura i l'expansió de fronteres dels primers segles baix-medievals. Tal com afirma L. Poliakov,<sup>2</sup> el problema morisc fou l'altra cara de la moneda de la seva esplendor. La tradició que Jaume I encara continuà, seguint els seus predecessors, permetent a les comunitats islàmiques que, després de la conquesta, continuessin vivint en el seu territori amb llurs institucions peculiars fou suprimida a l'època dels Reis Catòlics. Fet que obria un nou període.<sup>3</sup>

### L'EXEMPLE DEL REGNE DE GRANADA

La política d'aquests reis envers els musulmans vençuts des de la conquesta de Granada estigué subjecta a fluctuacions derivades d'ajustar contínuament la lletra dels pactes a una realitat complexa i que es resistia a formulacions uniformes i duradores.

L'edicta del febrer de 1502 —pel qual desapareixia l'estatut legal de la minoria mudèixar<sup>4</sup> —comminava els moros a batejar-se o a exiliar-se, amb exclusió dels de la corona d'Aragó. Tot i així, el 1503 Ferran el Catòlic hagué d'assegurar-los que no serien expulsats ni obligats a fer-se cristians, privilegi que seria confirmat el 1510.<sup>5</sup> A partir d'aquí s'intentà traçar tàctiques diverses per a una mateixa estratègia de marginació política. Les minories musulmanes de Castella i de la corona d'Aragó eren, a principis del segle XVI, el resultat d'un procés medieval en el qual aquelles tenien, encara que subordinat, un assentament instituït. Si bé les situacions eren diverses, tal com reflecteixen les estructures demogràfiques i d'hàbitat de què tenim coneixement.<sup>6</sup> Per això al llarg de tot el segle la qüestió morisca adquiriria distinta importància en un o altre àmbit.

2. L. POLIAKOV, *Historia del antisemitismo: de Mahoma a los marranos* (Barcelona 1986), p. 333.

3. Sobre les comunitats islàmiques al País Valencià, el treball de M. Carmen BARCELÓ, *Minorías islámicas en el País Valenciano. Historia y dialecto* (València 1984).

4. M.A. LADERO QUESADA, *Los mudéjares de Castilla en la Baja Edad Media*, «Historia, Instituciones, Documentos», 5 (1978), ps. 257-304.

5. R. GARCIA-VILLOSLADA (dir.), *Historia de la Iglesia en España: la Iglesia en la España de los siglos XVII y XVIII* (Madrid 1979), p. 261.

6. *Vid.*, per exemple, M. LADERO QUESADA, *Los mudéjares en los reinos de la Corona de Castilla. Estado actual de su estudio*, «Actas del III Simposio Internacional de Mudejarismo» (Terol 1986), ps. 5-20. Serafin DE TAPIA SÁNCHEZ, *La comunidad morisca de Ávila* (Salamanca 1991). M.C. BARCELÓ, *op. cit.* J. CASEY, *Los moriscos y el despoblamiento de Valencia*, dins *Poder y sociedad en la España de los Austrias* (Barcelona 1982), ps. 224-247. M.Teresa FERRER I MALLOL, *Els sarraïns de la Corona catalano-aragonesa en el segle XIV* (Barcelona 1987); *La frontera amb l'Islam en el segle XIV. Cristians i sarraïns al País Valencià* (Barcelona 1988); *Les aljames sarraïnes de la Governació d'Oriola en el segle XIV* (Barcelona 1988). Així com les distintes obres de R.I. Burns i P. Guichard; la síntesi, per al País Valencià, de Josep TORRÓ, *Poblament i espai rural; transformacions històriques* (València 1990), ps. 67-110.

Al regne de Granada la situació estigué molt condicionada per la conquesta del regne nassarita. El seu coneixement és particularment important, ja que l'evolució dels seus esdeveniments interns condicionaren l'inici del problema morisc en tot l'àmbit de la nova monarquia hispànica.<sup>7</sup> En relativament poc temps, des de 1487-91 fins a l'establiment d'un tribunal inquisitorial el novembre de 1526,<sup>8</sup> s'evolucionà des de les capitulacions en què es pactava amb els musulmans la conservació de la seua religió, lleis, llengua, béns, la llibertat als captius, portar armes o comprar terres, a conversions forçades i batejos en massa, insurreccions, control d'armament, llengua i matrimonis, prohibició de certes professions (moneters) i, en definitiva, qualsevol expressió de la identitat pròpia de la cultura musulmana que donà lloc a la figura del morisc. Les dates de 1502, 1511, 1513, 1520 i 1525/1526 mostren la fi de la convivència cristiano-musulmana i l'augment de la repressió.<sup>9</sup>

El 1526 es creava la junta que promulgava l'edicta més restrictiu envers els 150.000 musulmans granadins, més d'un 50% de la població total, l'extrem oposat de les capitulacions de 1491, i la instal·lació del tribunal encarregat de vigilar els compliments, així com la pragmàtica de Carles V de 1525, que estenia l'obligació de batejar-se o desterrar-se als moros de la corona d'Aragó.

D'aquesta manera, i abans de l'acabament del primer terç del segle XVI, el problema morisc quedava creat en els seus aspectes bàsics. Les decisions preses al regne de Granada serviren d'experiència política als representants del poder de la corona i de l'Església per als diversos regnes de la monarquia al llarg dels anys que restaven de centúria. El morisc es convertí així definitivament en l'*altre*, omplint el buit mental deixat pels jueus el 1492. El marc de domini polític aliè i amenaçador va facilitar la solidaritat i la cohesió global interna de les comunitats morisques intensificant tots els elements culturals propis, reforçant les solidaritats agnàtiques i la unitat de consciència, com a grup cultural separat i definit.<sup>10</sup>

Tot i així, cal precisar que al costat de la realitat institucional la realitat quotidiana dels distins grups socials cristians entrava en contacte permanent, per multitud de raons, amb els moriscos i aquesta relació tendia a esborrar les diferències i en molts casos a fer-les desaparèixer de fet.

D'altra banda, les comunitats morisques eren tantes i tan diverses que és quasi impossible referir-nos-hi d'una manera global sense que ens enganyem,

7. Vid. l'obra clàssica de J. CARO BAROJA, *Los moriscos del Reino de Granada* (Madrid 1976<sup>2</sup>). La síntesi inclosa al llibre d'A. DOMÍNGUEZ ORTIZ i B. VINCENT, *Historia de los moriscos; vida y tragedia de una minoría* (1ra. reimpressió de la 1ra. ed. de 1979, Madrid 1989), ps. 15-66.

8. D. ORTIZ, B. VINCENT, *op. cit.*, p. 18; B. VINCENT, *La Inquisición y los moriscos granadinos, dins Minorías y marginados en la España del siglo XVI* (Granada 1987), ps. 119-146.

9. *Ibid.*, ps. 21-33. Les importants capitulacions del 1491, reproduïdes a M. GARCÍA ARENAL, *Los moriscos* (Madrid 1975), ps. 19-28. És conegut que la postura autoritària de forçar la conversió als musulmans del regne fou en un primer moment representada pel cardenal Cisneros, que arribà a Granada el 1499, contradient la que portava endavant des del 1492 el recent nomenat arquebisbe de la ciutat Hernando de Talavera, partidari d'una conversió lenta i persuasiva, recolzada en la pròpia identitat cultural musulmana.

10. Sobre tots aquests aspectes, J. CARO BAROJA, *op. cit.*

perquè a la visió uniformadora i simplificadora dels cercles del poder polític i religiós, s'hi oposava la que mostren les activitats diàries, una part de les quals és aplegada a la documentació privada de caràcter notarial, que dona llum a una gran diversitat de relacions i, al capdavant, el grau d'integració econòmica que algunes desenvoluparen amb les cristianes. És aquí on cal investigar per situar aspectes desconeguts del contacte entre els *nou convertits* i els cristians vells. Un fet del qual es coneix molt poc.

Diversos esdeveniments, en els quals el regne de València tingué especial protagonisme, van acabar de configurar el problema morisc: les Germanies (1520-23), l'expansió otomana cap a l'occident de la Mediterrània (1559-71) i la rebel·lió de Granada (1568-70).

### LA SITUACIÓ VALENCIANA

És coneguda l'actitud dels agermanats envers els moriscos. Siga per la rivalitat sentida davant la prosperitat econòmica d'alguns grups, siga per la complicitat que mostraven cap als seus senyors, o per represàlia davant la seva submissió o per l'afany de «proselitisme» en moments d'especial conflictivitat, tant els batejos forçats en massa en distintes zones, com els atacs a les moreries d'Alzira i València, responen a causes complexes. El moviment agermanat representà el pas de rosca del problema morisc del context medieval al context modern en estendre'l als territoris agermanats de la corona d'Aragó, especialment als territoris de llengua catalana, a més de fer entrar els moriscos en l'òrbita de la Inquisició.<sup>11</sup> La contradicció que es creava tan sols seria closa el 1609 amb l'anihilació d'una de les parts en conflicte. Ni els edictes reials comminant a la conversió forçada, ni les concòrdies amb els notables de les comunitats, ni l'afany expansiu en què se situà el catolicisme després de Trento, resolgueren eixa quadratura del cercle que comportava que els hispano-musulmans d'origen i de cultura deixessin de ser ells mateixos.<sup>12</sup>

No obstant això, hi hagué un procés d'aculturació important especialment

11. En relació amb les Germanies, *vid.*, especialment per al País Valencià, E. DURAN, *Les Germanies als Països Catalans* (Barcelona 1982), ps. 143-205; també R. GARCIA CARCEL, *Las Germanías de Valencia* (Barcelona 1975).

12. Les conversions forçades pels agermanats a conseqüència dels batejos en massa féu que als mudèjars del País Valencià se'ls començara a nomenar *nous cristians* o pròpiament *moriscos* des del 1521 (LAPEYRE, *Geografía...*, p. 41). Dos anys després, el 1523, l'inquisidor García de Loaysa confirmà l'obertura de les antigues mesquites al culte cristià i es reuní, a més a més, una comissió que verificaria l'autenticitat dels batejos moriscos. El 1523 la comissió els dona validesa. La pragmàtica de Carles V d'aquest mateix any comminava definitivament els moros a l'exili si no l'acceptaven. La reacció al document fou la rebel·lió dels moriscos de la serra d'Espadà, que comptaria amb la complicitat del seu senyor, el duc de Sogorb. No menys important fou la concòrdia del 1526 ajustada entre l'emperador i les aljames valencianes i la revocació de la pragmàtica que acompanyà el lliurament de 50.000 ducats.

*Vid.* R. BENÍTEZ i E. CÍSCAR, *La Iglesia ante la conversión y expulsión de los moriscos*, dins GARCIA-VILLOSLADA, *op. cit.*, ps. 253-307. BORONAT, *Los moriscos españoles y su expulsión*, 2. vols. (València 1901), vol. 1er., ps. 423-428; H. CHARLES LEA, *Los moriscos españoles. Su conversión y expulsión*, ed. de l'Institut de Cultura Juan Gil-Albert (Alacant 1990), ps. 138-147.

a la segona meitat del cinc-cents. Els moriscos valencians foren permeables a les influències externes, molt més d'allò que la documentació administrativa dóna a entendre, i entre el 1526 i el 1609 recorregueren un bon tros en aquest sentit, en particular a les comunitats més pròsperes i desenvolupades. Aquest fet ens obliga a evitar qualsevol acceptació fàcil d'una idea global de morisc marginat. Tanmateix, esdeveniments rellevants com l'expansió otomana per la Mediterrània, amb l'intent d'apoderar-se de Malta el 1564, o la revolta granadina i la curta distància de les costes nord-africanes d'Algèria,<sup>13</sup> dificultaven encara més la situació de les aljames valencianes al tombant de la segona meitat del segle.<sup>14</sup> La cohabitació i el risc berberesco-morisc condicionaven la visió oficial del problema, i va donar lloc a una estratègia de defensa de la monarquia que inevitablement va situar els moriscos valencians en el punt de mira del rei.<sup>15</sup>

La coneguda frase de Felip II, pronunciada el 1570, arran de la insurrecció granadina, sintetitza clarament com, cap a aquesta data, a la qüestió estrictament religiosa se n'hi havien anat vinculant altres de caràcter polític: *«Por el levantamiento ... sucedido en lo de Granada y sperança que tiene que los moriscos que están en nuestros reynos de Aragón y Valencia harán el mismo motivo y por parecerles también que tomando pié en essa ysla (Cerdeña) y estando lo de Africa tan cerca, podrán los unos a los otros darse la mano.»*<sup>16</sup>

Són abundosos els testimonis dels poders locals en tots aquests anys que demostren fins a quin punt aquests havien assumit la visió oficial, d'«Estat», del fet morisc. Les moreries del marquesat d'Elx, a prop de la frontera marítima, i a curta distància en cavalcada ràpida a Granada, de forta densitat demogràfica en una reduïda àrea territorial, a més d'Asp, és exemple paradigmàtic d'allò que volem dir.

Durant els dos últims segles medievals foren àmbit fàcilment accessible a corrieres de moros, algunes des de la mateixa Granada.<sup>17</sup> Al segle XVI l'ampla fàcies costera del marquesat, com la de la resta del País Valencià, es prestava a tot tipus de conjectures davant possibles incursions de la pirateria berberesca, especialment algerina. Si bé és veritat que uns tals fets sembla que no ocorregueren en la dita comarca, a diferència d'altres (com les Marines per on un constant flux de cristians nous no sols de la zona i del país, sinó també d'Aragó i de Castella, marxaven a Berberia), la densitat morisca féu del

13. El «canal de la mànega de la mediterrània» segons F. Braudel, que uneix més que no separa, que fa de l'Àfrica del nord i de la Ibèria un sol món; *El Mediterráneo y el mundo mediterráneo en la época de Felipe II* (Madrid 1976<sup>3</sup>, 2 vols., ps. 151-155).

14. Per a tot allò, el conegut treball de Joan REGLA, *La cuestión morisca y la coyuntura en tiempos de Felipe II*, dins *Estudios sobre los moriscos* (Esplugues 1974<sup>3</sup>), ps. 193-218.

15. A partir del 1562 la pressió hugonot pogué influir-hi, o també, segons J. Caro Baroja, la derrota del rei de Fes, Muley Xequé, pel de Marràqueix, Muley Cidán, a la primavera de 1609, època en què es decidí definitivament fixar la data d'eixida (*op.cit.*, ps. 224-225).

16. Citat per J. REGLA, *La expulsión de los moriscos y sus consecuencias. Contribución a su estudio*, *op. cit.*, ps. 41-192, esp. p. 70.

17. Cf. les següents dades: A(rxiu) M(unicipal) E(lx), actes de *Consells*, 17-VII-1381, 28-X-1383, 25-XII-1383, 6-I-1384, 28-VII-1400, 31-X-1400, 15-X-1401, 1-IX-1418; la seua referència, a P. IBARRA I RUIZ, *Consejos y Setiadas desde 1370 a 1923. Notas entresacadas de sus actas para facilitar la busca de las resoluciones en aquellos que originales se conservan, el asunto y la fecha*, 7 vols. ms.

territori un particular centre d'actuació senyorial i virregnal per a la seua defensa i consegüent fortificació,<sup>18</sup> sobretot els anys cinquanta i seixanta. L'erecció del castell de Santa Pola, sobre una vella torre, el 1557, per Bernadí de Cárdenas, primer marquès d'Elx i virrei de València des del 1553, completava la xarxa de talaies d'origen medieval que circumscrivien la costa des del cap Cerver fins a Alacant, empresa que fou reforçada els anys setanta pel virrei Vespasià Gonzaga.<sup>19</sup>

Les tres moreries —Asp, Crevillent i Elx— suposaven un total de 649 cases el 1563, xifra que el 1609 augmentà a 1.370;<sup>20</sup> destaca notablement Elx, que a la primera data tenia prop del 40% de la població, a més de ser l'única el terme de la qual arribava a la mar i tenia el centre de població més a prop de la costa.

Doncs bé, el 1552 la vila expressava al senyor el perill que suposava la lliure entrada i eixida dels moriscos del recinte emmurallat i el perill que comportaria que portessin armament. El 1561 el Consell tornava a expressar-se en els mateixos termes, i anys més tard, el 1577, s'envià un missatge al virrei manifestant l'extrema situació en què la vila es trobava, «*pues existiendo tan gran número de moriscos no es conveniente distraer fuerza de a pié ni de caballo de las que guarnecen la villa para acudir, abandonando la defensa de la villa a (de)fender otros puntos*».<sup>21</sup>

Aquestes manifestacions concordaven clarament amb la situació general que es donava a tot el regne i que donaren lloc al desarmament general dels moriscos valencians de 1563 i a un enduriment de la vigilància a la frontera terrestre per la rebel·lió del moriscos de l'Alpujarra granadina amb la consegüent guerra de 1568-70. La victòria de Lepant (1571) posà límit parcial al perill turc, que continuaria al nord d'Àfrica amb la conquesta de Tunis i la Goleta (1574), cosa que facilità les treves hispano-turques del 1581.<sup>22</sup>

18. S. GARCÍA MARTÍNEZ, *Bandolerismo, piratería y control de moriscos en Valencia durante el reinado de Felipe II* (València 1977).

19. *Ibid.*, ps. 25 i ss. 51 i ss. Cristóbal SANZ, *Recopilación en que se da cuenta de las cosas anci antiguas como modernas de la ínclita villa de Elche*, ed. del 1954 titulada *Excelencias de la villa de Elche*, ps. 77-78.

20. Segons dades elaborades per LAPEYRE, *op. cit.*, ps. 57 i 62. Un memorial escrit els anys seixanta al rei per la ciutat d'Oriola expressa la necessitat de crear una seu episcopal en aquesta ciutat i utilitzava els següents termes: «*Porque en la parte de el dicho Obispado de Cartagena que ai en los límites del Reyno de Valencia ay dos ciudades muy populosas y muy principales que son Orihuela y Alicante, y diez villas y catorçe lugares todos éstos en espacio y término de veintidós leguas y en las susodichas ciudades y villas y lugares ay más de diez mill y quinientos y setenta fuegos poco más o menos entre los cuales ay de moriscos nueuamente convertidos tres mill y setecientos y sesenta fuegos*» (Juan RIERA, *Rentas eclesiásticas, moriscos y penitenciados (los obispados de Cartagena y Orihuela a mediados del siglo XVI)*, Valladolid 1984, p. 73).

21. A.M.E. s. XVI, varia, lligall 127-A, núm. 38, ms. s/f. P. IBARRA, *op. cit.*, 31-V-1561, 17-VIII-1577.

22. A tot allò s'afegia la fi dels quaranta anys de la concòrdia pactada amb l'emperador i que acabà amb una nova pragmàtica de Felip II el 1567 que reglamentava minuciosament l'existència del morisc i reprimia novament les expressions externes de la seua cultura. Sobre el desarmament del 1563, que tingué com a causa immediata el fracàs naval de La Herradura, el 1562, on naufragaren 25 galeres, *vid.* la real pragmàtica reproduïda als informes manuscrits de què consta aquell (A(rixu) R(egne) V(alència), *Real*, 562, 563, 564); segons J. Reglà, el dit desarmament fou una mesura de prevenció com a conseqüència de l'atac otomà a Ciutadella el 1558 (*op. cit.*, p. 250).

Les últimes dècades del segle, a la visió del morisc conspirador en connivència amb l'Àfrica, Turquia o Granada, es va superposar també de nou, com en la fase d'enllaç del XV al XVI, la del morisc cristià nou que incomplia les seues obligacions de creient, practicant i defensant en secret les normes alcoràniques. Així, emergia un renovat esforç de catequització en la línia de repressió de les formes culturals morisques, que fou impulsat des dels primers anys per l'arquebisbe Ribera al capdavant de la diòcesi valenciana (1569). Allò, posava tot l'accent en l'activitat parroquial com a estratègia de conversió,<sup>23</sup> mentre que paral·lelament, als alts cercles polítics i religiosos, es començava a plantejar seriosament la possibilitat de l'expulsió. En aquest sentit es simptomàtic que al moment de l'expulsió quasi tots els llocs del bisbat d'Oriola, per exemple, tinguessin rectors.<sup>24</sup>

Els objectius de vigilància i control sota els quals es contemplava el comportament morisc es contradeia, però, en multitud de casos amb la relació que els mateixos cristians hi tenien. Un plantejament de cristians/moriscos seria una simplificació que dificultaria la comprensió del tipus de societats que tenim davant com la del marquesat d'Elx, on la inextricabilitat de les relacions invalida una anàlisi separada. És més, molts testimonis de cristians immediatament posteriors a l'expulsió parlen del «tracte i familiaritat» que havien desenvolupat uns amb altres, fins fer-se incomprendible la mesura reial.

Les relacions dels moriscos amb la resta de societats islàmiques, tant peninsulars com de fora, possiblement caldria entendre-les més en termes de sentiment o consciència d'unitat entre els creients que de conspiracions polítiques permanents.<sup>25</sup> L'abundosa documentació dels llocs particulars de població concorda amb aquesta postura.

El bisbe Estevan, fidel instigador del programa parroquial de Ribera des de finals de segle en la diòcesi oriolana i gelós prelat contrareformista, explicaria que un morisc d'Asp, ric i molt amic de cristians vells, es queixava del qualificatiu de traïdors d'aquesta manera, «*que el Rey nuestro señor diga que hemos sido moros y que lo somos dize mucha verdad, porque en effecto jamás hemos sido cristianos ninguno de nosotros, por más demostraciones que hayamos dado dello. Pero que diga que somos traydores no lo se yo, puede ser que Su Magestad no esté bien informado*».<sup>26</sup>

Moltes de les actituds i comportaments dels cristians nous foren possiblement més una resposta a la contundència dels arguments dels cristians

---

Respecte a les relacions entre els moriscos valencians i granadins, J. REGLA, *Valencia y los moriscos de Granada*, op. cit., ps. 245-257; J. Bta. VILAR, *Moriscos granadinos en el sur valenciano*, «Estudios», 9 (1981-1982), ps. 15-47. Les treves hispano-turques i llurs conseqüències en la distensió de la costa, S. GARCIA MARTINEZ, op. cit., ps. 43 i ss.

23. Aquesta activitat ja havia estat assenyalada com a possiblement eficaç tant en corts com en juntes de prelats des del 1564; ara amb Ribera el pla parroquial adquireix nova empremta (R. BENÍTEZ i E. CÍSCAR, op. cit., p. 276).

24. Sobre aquest tema, T.H. DONGHI, *Un conflicto nacional. Moriscos y cristianos viejos en Valencia* (València 1980), ps. 193 i ss.

25. Vid., en aquest sentit, el comentari de M. Carmen BARCELÓ a *Minorias islámicas...*, p. 105.

26. Citat per T.H. DONGHI, op. cit., p. 219.

vells que no pas una voluntat negativa originària i pròpia d'actuació. D'altra banda, evidentment les actituds no havien pas en absolut de ser uniformes, donada la diversitat de les societats morisques. A la llum de les investigacions actuals, caldria evitar la idea de «moriscos» com a globalitat uniforme i aprendre a distingir, en canvi, diversos models de comunitats morisques amb perfils específics, fonamentalment en allò que fa referència a les estructures socials. No tenen res a veure —llevat que són tots moriscos— les comunitats de la Serra d'Espadà i la Serra de Bèrnia, amb les d'Elx o les de Gandia. Per tant, caldria descartar el plantejament unificador i simplificador que amb criteris estrictament polítics i religiosos ens donen algunes fonts cristianes.

Un dels obstacles majors als cada vegada més fermes propòsits d'expulsió, i una de les causes de clar fracàs de l'últim programa catequitzador, provenia dels mateixos senyors de moriscos, dels quals depenien la majoria de les aljames.<sup>27</sup> Els senyors en depenien bàsicament per a garantir llurs rendes, aconseguir censals, i fins a tot per a limitar les intermitents accions antisenyorials provinents dels llocs de cristians vells dins llurs senyories.

Paral·lelament, els moriscos també en depenien per a limitar l'agressiu programa catequitzador de què eren objecte i per a contrarestar la permanent vigilància inquisitorial, la pressió fiscal provinent dels veïns llocs de cristians, aconseguir llicències per a actuacions públiques i privades per part dels procuradors generals dels senyorius, etc.

En aquesta convergència d'interessos qualsevol mesura que tendís a alterar-la implicava una reacció senyorial contundent per a anul·lar-la o limitar-la al màxim. Aquesta actuació intermitent estigué present al llarg de tot el segle, però especialment des de l'any 1526, en què, davant la declaració de validesa dels batejos de mudèixars, els senyors assumiren el programa de conversió utilitzant-lo en profit propi, erigint-se en artífexs de les noves esglésies construïdes o instal·lades sobre les antigues mesquites. Evidentment, allò evitava al màxim la possible expulsió en els termes en què es plantejà el problema a la pragmàtica del 1525, els terminis de la qual, fixats per a la conversió o l'expulsió foren, de tota manera, significativament posposats.

Indubtablement aquesta actitud de complicitat pot explicar la relativa autonomia en la qual les comunitats morisques es mogueren al llarg del segle, tot i les diverses etapes de conversió, i al fracàs de les quals contribuiria. Exemples com el de Don Sancho de Cardona, almirall d'Aragó, processat per la Inquisició valenciana per protegir els seus vassalls, mantenint-los en el seu propi credo, pogueren molt bé ser escarments públics davant de casos especialment provocadors. També les oligarquies municipals de reialenc tingueren un interès semblant —encara que a escala distinta— a garantir un marc de protecció als moriscos, especialment en aquelles zones on es practicava una agricultura intensiva. És el cas, per exemple, de l'horta del Baix Segura, o la vall del Xúquer.<sup>28</sup>

27. Algunes dades en aquest respecte, LAPEYRE, *op. cit.*, ps. 36-39.

28. El procés complet de Sancho de Cardona és reproduït a BORONAT, *op. cit.*, I, ps. 443-469, a partir del qual ha estat transcrit per M. GARCÍA ARENAL, *Los moriscos* (Madrid 1975), ps. 135-156. Respecte a l'agricultura intensiva, D. BERNABÉ GIL, *La Vega Baja del Segura en visperas de la expulsión de los moriscos: estructura de la propiedad de la tierra*, dins DIVERSOS AUTORS, *Estruc-*

Tanmateix, i malgrat les resistències manifestades, dos factors enllaçats decantarien els senyors cap a l'acceptació i l'activa col·laboració en la mesura de l'expulsió. Primer, l'endeutament al llarg de la segona meitat del segle. És un fet demostrat i que anuncia el lloc que ocuparà l'expulsió morisca en els plans de recomposició de les grans cases valencianes.<sup>29</sup> El segon factor fou la donació dels béns immobles de moriscos a llurs respectius senyors, com a solució pactada entre aquests i el rei davant de les possibles conseqüències econòmiques negatives que l'expulsió els reportaria i tot i que això implicava els mateixos senyors en els deutes que requeien sobre els béns moriscos.

La mesura d'expulsió era un afer vinculat a la mateixa monarquia, que es feia ressò del fracàs de l'Església per a aconseguir uns resultats durables en el seu programa d'aculturació morisca; però comportava la reacció de classe dels senyors, que intentaren transferir a la resta de grups socials tota la càrrega negativa econòmica que l'afer implicava. L'expulsió provocava un seguit de contradiccions, puix que si, d'una banda, els senyors rebien quantitat de béns —terres, cases, molins, almàsseres...—, en la mateixa proporció se'ls transferien un nombre proporcional de deutes —especialment censals. Aquests demostraren precisament dues coses: fins a quin punt les comunitats morisques tenien entrellaçades les seues activitats amb els cristians i com l'endeutament en general i el censal en particular van constituir una part substancial de la crisi valenciana siscentista.

Malgrat el caràcter de solució pactada, els senyors intentaren retenir als senyorius el màxim nombre de moriscos que l'edicte contemplava, és a dir, el 6%. En aquesta retenció destaca el marquès d'Elx, que aconseguí, segons el bisbe d'Oriola, que 39 famílies del raval d'Elx hi restessin, prop d'un 10%.<sup>30</sup>

L'actitud d'aquest noble és també representativa de la resta dels senyors valencians, condicionada per les velles relacions mantingudes amb les comunitats morisques, de les quals feren la utilització que pogueren a la vigília de l'expulsió.

Aquesta estava pensada de temps. En ser signada la pau amb Anglaterra el 1604 i la treva dels 12 anys amb les Províncies Unides el 1609, fou possible la concentració de contingents militars terrestres i marítics que garantissin l'èxit

---

*turas y regímenes de la tierra en España* (Madrid 1987), ps. 61-74; J. MILLÁN, *Rentistas y campesinos* (Alacant 1984), ps. 48 i ss. i 94-95; *Agricultura intensiva i explotació camperola: desenvolupament agrari i estructura de classes al regadiu valencià, segles XVII-XIX*, dins *Terra, treball i propietat: classes agràries i règim senyorial als Països Catalans* (Barcelona 1986), ps. 107-133, esp. 113-115; J. CASEY, *El regne de València al segle XVII* (Barcelona 1981), ps. 73-75.

29. Accentuat pel procés d'inflació, l'endeutament de la noblesa territorial a partir de la segona meitat del cinc-cents es manifestava en incapacitat per a pagar préstecs i necessitat creixent de consolidar els deutes davant del bloqueig que suposava la renda fixa feudal, els censos (J. CASEY, *La situación económica de la nobleza valenciana en vísperas de la expulsión de los moriscos*, «Homenaje al Dr. Juan Reglá Campistol», 1, València 1975, ps. 515-525. *El regne de València al segle XVII*, Barcelona 1981, p. 151; el cas del marquesat d'Elx, P. RUIZ TORRES, *Señores y propietarios. Cambio social en el sur del País Valenciano. 1650-1850*, València 1981, ps. 59 i ss).

30. Xifres proporcionades per H. Lapeyre. Segons informes facilitats pel bisbe d'Oriola: amb data del 31 d'octubre de 1609, restaren a Elda 43 famílies, 30 a Monòver, 36 a Albatera, 39 a Elx, xifres que per terme mitjà superaven el 10% de la població morisca (*op. cit.*, p. 82).

de l'operació. La decisió fou presa pel Consell d'Estat el 4 d'abril, però es mantingué en secret fins que el 22 de setembre, en allò que pertoca a València, el braç militar a les corts es donà oficialment per assabentat.

L'elecció de la data era feta per a coincidir amb la fi de l'any agrícola de la majoria dels conreus del regne,<sup>31</sup> per evitar que una part important de la producció es perdés. Tanmateix, els senyors no esperaren pas la marxa dels moriscos per començar a aplicar les seues ambicions. Dies abans de l'eixida segrestaven els béns moriscos susceptibles de major venda, com ara forment, oli, ramats, cavalcadures, robes, joies..., fet que provocà les reaccions dels comissaris virregnals, que pretenien que els moriscos, amb la venda de llurs béns, es financessin l'embarcament a Berberia. A cavall entre la lògica de les disposicions reials sobre béns moriscos i els conflictes que la compra-venda ràpida d'aquells béns propiciava,<sup>32</sup> l'Audiència prengué una resolució sobre la marxa dels esdeveniments favorable als senyors.

L'edicta del 1609 eliminava qualsevol possibilitat de matisació social. La densa i complexa xarxa de relacions establerta al llarg del temps amb la terra, amb les altres comunitats morisques veïnes i amb els cristians vells era dràsticament eliminada. D'aquesta manera s'unificava i es reduïa a una sola dimensió la diversitat de trets i els diversos nivells de desenvolupament de les comunitats morisques.

Els moriscos, al cap i a la fi, acabaren pagant les dificultats que arrossegaven les senyories, particularment les més modernes, facilitant-los l'extensió dels drets de propietat, dels quals haurien mancat des de la seua constitució, segons mostren les anàlisis dels processos repobladors posteriors.

Caldria replantejar-se la hipòtesi de J. Reglà segons la qual l'expulsió estigué vinculada a la temptativa antiaristocràtica d'humiliar l'absorbent aristocràcia territorial i com una rèplica al triomf d'aquesta en les Germanies, per part d'una burgesia que hi havia estat derrotada.<sup>33</sup> Tanmateix, el fet és que l'expulsió facilità el repartiment de les despulles entre les senyories, els grups

31. La data de sant Miquel tancava el final de les collites d'estiu. Hi hagué llocs, com la Vall d'Uixó, on els moriscos deixaren sense replegar la dacsa —uns 1.000 cafissos—, «por no encontrarse en completa sazón antes de embarcarse» (L. PEÑARROJA, *Moriscos y repobladores en el Reino de Valencia: la Vall d'Uxó (1525-1625)*, 2 vols., València 1984, vol. I, p. 318), i a Muro, on ja el 27 del 10 es distribuïren entre nous colons les terres amb collites pendents de recol·lecció, continuant les faenes agrícoles (P. PLA, *Cartas pueblas del condado de Cocentaina*, Alacant 1986, p. xv).

32. Els senyors retingueren els moriscos rics segrestant-los els béns. Jordi de Cárdenas, però, marquès d'Elx, entre el 22 i el 30 de setembre embargà totes les hisendes dels moriscos del Raval fent un ban pel qual prohibia «alienar cosa alguna»; a més a més, el mateix dia 30 propalà una crida per la qual prohibí terminantment l'entrada de qualsevol persona al dit raval, sota pena de 100 sous i 6 anys de galeres. No fou l'únic: el comte de Cocentaina tingué atemorits els moriscos del seu raval, puix que els havia pres la hisenda sense perdonar res. Objecte d'especial cobdícia foren les cavalcadures, mitjans importants per a l'engegament de les terres abandonades pels moriscos expulsats. Per aquesta raó, els senyors feren allò possible per impedir que les venguessen, perseguint, després de l'expulsió, qui les havien comprades (AME, *Procs del Duch de Maqueda y marquès de Elig sobre los bienes de las iglesias olim mezquitas*, 1609, lligall H/14, núm. 7, ms. s/f; la crida als procols de Francesc Anton, núm. 130, 30-IX-1609; T.H. DONGHI, *op. cit.*, ps. 222-225; REGLÀ, *op. cit.*, ps. 59 i 61).

33. J. REGLÀ, *La expulsión de los moriscos...*, *op. cit.*, ps. 50-51.

formats pel patriciat i nobleses locals, i entre els estrats camperols benestants. Diversos foren, doncs, els agents socials de la recomposició del panorama econòmic després de l'expulsió, i això fou perquè la diversitat social existent en el si de la comunitat morisca impedí, al seu torn, que es polaritzessin excessivament les repercussions socials de l'expulsió.

### *L'EXEMPLE DELS MORISCOS DEL MARQUESAT D'ELX*

L'estudi d'una de les col·lectivitats morisques del marquesat d'Elx, la del Raval de Sant Joan, ens permet acostar-nos a algunes de les qüestions que acabem d'exposar: *què es va perdre realment el 1609?*; unes col·lectivitats marginals a la realitat cristiana? Mai no sabrem en totes les seues dimensions l'abast de l'expulsió. Però per intentar aproximar-nos a una resposta cal que intentem reconstruir les relacions bàsiques existents entre moriscos i cristians vells.

En un article recent hem traçat les característiques generals que identificaven aquest col·lectiu diferenciats.<sup>34</sup> Ara i aquí em centraré en algunes de les relacions existents entre la vila cristiana i el raval morisc per a perfilar la correspondència entre ambdues economies i demostrar la seua múltiple interdependència a escala local. En aquest cas l'eix bàsic d'aquesta interdependència es trobava en l'agricultura comercialitzada entorn de l'olivera i l'oli i en l'endeutament a censal.

#### *L'oli, eix nodal d'una agricultura mercantil*

El 9 de gener de 1565 el cavaller Andreu Martí, comissari de l'Audiència, acompanyat de persones expertes, acabà de fer «visura e regonexença dels olis» que cadascun dels veïns tindria, tant del raval morisc com de la vila cristiana d'Elx. L'interès del cavaller se centrà especialment en els olis grossos, aquells que no podrien aprofitar per a menjar, sinó per a l'elaboració del sabó anomenat «de llosa».<sup>35</sup> La documentació generada per la inspecció ens revela tant l'apreciació quantitativa dels olis com el nombre i l'entitat dels conreadors. En definitiva, és una radiografia de la capacitat productiva dels nuclis de població i de les fortunes que a mitjan segle estan vinculades a l'olivar, però també a l'oli i al sabó.

De tota la producció inspeccionada, el 13,3% corresponia al raval morisc, i el 86,6% a la vila cristiana, amb una població estimada en veïns del 26,2% i 73,7%, respectivament.<sup>36</sup>

Una quantitat gens menyspreable de l'espai agrari del terme era dedicada al conreu de l'olivar, que a Elx estava situat en terres de regadiu i ben sovint fins

34. *La comunitat morisca del raval d'Elx a les vigílies de la seua expulsió*, «Estudis d'Història Agrària», 9 (1992), p. 7-39

35. AME, *Relación del aceite tomada de la anterior*, 1565, lligall C, ms. s/f.

36. Segons l'informe sobre desarmament de moriscos, citat a la nota 25; *vid.* la quantificació que en fa H. LAPEYRE, *Geografia...*, p. 62.

on arribaven els braços de les grans sèquies (Major i Marxena) del terme.<sup>37</sup> Aquest paisatge d'hortes abundantament plantades d'olivars sembla molt més antic d'allò que les nombroses dades de què disposem per al segle XVIII donaven a entendre. Les cròniques de viatgers al costat de la mateixa documentació medieval indiquen que el segle XV ja ocupava un lloc protagonista l'olivera, compartit amb l'ordi i la barrella.<sup>38</sup>

A aquesta agricultura d'olivar li corresponia, a més a més, una estructura complexa i evolucionada de drets de propietat que parcialment derivaven de l'època de la constitució del municipi a la segona meitat del segle XIII. L'existència d'amples territoris francs jugà a favor del desenvolupament i l'extensió de la privatització de la terra, i hi actuaren com a agents no sols les oligarquies cristianes (patriciat i noblesa urbana) i una ampla capa de llauradors benestants, sinó també els mateixos musulmans del raval. Aquestes des de l'antic terme en què se'ls confinà a l'esmentada centúria —el Magram—, expandiren el seu radi d'acció cap a les terres franques cristianes fins a apropiarse una notable extensió i les orientaren, sobretot, cap al cultiu de l'olivar. L'expansió és documentalment constatable al llarg del segle XVI i sembla detenir-se cap a finals d'aquesta centúria. Testimonis immediatament posteriors a l'expulsió la calculaven en unes 2.000 tafulles (unes 192 ha) sols en olivars, a banda de les anomenades «terres blanques».<sup>39</sup>

Les terres del Magram pròpiament dit pagaven un cens fix en moneda que, encara que el segle XV es revisava cada 10 anys en funció dels canvis en la seua valoració, al llarg del XVI va anar devaluant-se fins a constituir una partida anacrònica dels ingressos que percebia la senyoria. Aquestes terres consistien majoritàriament en olivars i extensions de «plantats» (arbrat en general, de secà) i constituïen el basament econòmic de la població musulmana, tanmateix subjecta a càrregues gravoses —l'alfarda o peita—, especialment en moments de sequera, com no es cansaven de repetir els *vells* de l'aljama.<sup>40</sup>

37. Així ho expressen les descripcions de límits de les distintes actes notariales consultades des de la segona meitat del cinc-cents i fins al 1609; a més d'altra documentació heterogènia citada a l'article de la nota 34.

Vid. també la descripció de Gaspar Escolano, de principis del segle XVII, ed. facsímil feta pel departament d'Història Moderna de la Universitat de València (1972), 6 vols.; i el resum d'Antonio LÓPEZ GÓMEZ, *La agricultura valenciana a comienzos del siglo XVII según Escolano*, dins *Estructuras y regímenes de tenencia de la tierra en España* (Madrid 1987), ps. 495-514; les referències a Elx, ps. 512-514.

38. És significativa la descripció de J. Münzer, de finals del segle XV: J. GARCÍA MERCADAL, *Viajes de extranjeros por España y Portugal* (Madrid 1952), p. 346.

A diferència del morisc d'algunes zones valencianes, com a agent actiu en el modelatge del paisatge, el morisc del sud-est andalus més pobre i dependent de la terra (vid. J.L. MARTÍN GALINDO, *Paisajes agrarios moriscos en Almería*, «Estudios Geográficos», 140/141 (1975), ps. 673-696).

39. AME, *Procés entre el duc de Maqueda...*

40. Entre els molts testimonis que plasmen aquesta situació fiscal, hi ha un manifest al Consell de la vila, del 17 de febrer de 1421, en el qual es diu que l'alfarda o peita eren 4.000 sous anuals, i que els almagrams pujaven o baixaven segons el reconeixement que es fera de les heretats cada deu anys, tàctica també utilitzada a les moreries de la vall d'Elda. No observar-ho podia facilitar en certes conjuntures l'emigració a altres moreries. El document és transcrit íntegre per P. IBARRA, *op. cit.*, data assenyalada.

L'augment de l'espai agrícola conreable i l'orientació d'aquest cap a l'olivera, almenys des del segle XV, és a dir, l'especialització en els conreus, va ser la base de la prosperitat morisca del cinc-cents, amb conseqüències tan importants com l'augment i la diferenciació en la producció sobretot de collites d'oli i el sorgiment d'una indústria de fabricació de sabons que, utilitzant els olis grossos com a primera matèria, fou regulada pel mateix municipi, i era capaç de col·locar els seus productes més enllà de les fronteres del regne. El raval, a remolc d'aquests canvis, experimentava un notable augment demogràfic —un 46% entre el 1572 i el 1609, mentre que la vila ho feia en un 36%—<sup>41</sup> i accentuava lògicament la diferenciació social interna al seu si.

Evidentment, el protagonisme en la creació d'aquesta prosperitat no fou només de la moreria, sinó també de la vila cristiana. Ambdós igualment impulsaven les relacions mercantils amb les nombroses poblacions properes, i durant el segle XV i la primera meitat del XVI es creà el principal eix de creixement del marquesat, connectant propietat, indústria i mercat. La vila i el raval morisc entraven en una vida d'integració econòmica manifestada en la creació d'una estructura espacial diferenciada de distribució d'activitats: si l'oli es produïa al raval i a la vila, el sabó acabà tanmateix elaborant-se exclusivament en la darrera, on s'assentaven els mitjans de producció adients, en mà majoritàriament dels petits nobles locals. I era també a la vila, sobretot, on l'un i l'altre es comercialitzaven.<sup>42</sup>

Primerament exportat a Castella, però després a Itàlia, Flandes, Bretanya i Anglaterra,<sup>43</sup> el sabó elaborat amb els olis del terme manifestava el nivell de desenvolupament de les forces que ambdues havien assolit i propiciava la recerca d'un mercat a llarga distància que la vila intentà sempre de controlar. Tal fou la importància que assolí aquesta activitat, que el 1572 el Consell de la vila, en una carta al duc de Maqueda i marquès d'Elx, feia dependre el nombre, el benestar i l'estabilitat dels veïns del manteniment de la indústria del sabó.<sup>44</sup>

El duc va tendir a estendre la seva jurisdicció sobre les terres franques i, sobretot, convertir els seus dominis en *solariegos*. Tanmateix, la senyoria a Elx va haver de comptar amb el rebuig constant de l'oligarquia de la vila a reconèixer la legalitat de la creació del senyoriu del 1470 i separant-lo de la corona, cosa que en dificultava enormement l'estabilitat i impedia la plasmació efectiva i plena de tot allò que pertocava a la propietat. Però sí que pogué aplicar un fort control sobre el raval morisc, recolzat en els seus poders

41. V. GOZÁLVEZ PÉREZ, *La ciudad de Elche* (València 1976), p. 197.

42. J. SERRANO, *Estructuras agràries al sud del País Valencià. Propietat, règim d'explotació i distribució social de la terra a Elx: de la problemàtica morisca a la consolidació de la revolució burgesa (1600-1855)* (València 1990, tesi de doctorat), ps. 308-322. El 1564 es calculaven en 22 els punts de fabricació al terme (A. RAMOS FOLQUÉS, *La industria, el comercio y la agricultura en Elche*, Elx 1973, p. 141).

43. C. SANZ, *op. cit.*, p. 99.

44. «...si no se hiziesen de ello [dels olis] ...xabones, no podría haver aprovechamiento y sería gran danyo del pueblo y casi despoblació del, y tenerle muy bien poblado estando como está junto al mar...» (AME, *Diferentes gracias concedidas por los señores marqueses de esta villa de Elche*, lligall 127-A, núm. 38, 14-3-1572).

jurisdiccional, i, una vegada fora els seus veïns, pogué estendre llurs minvats drets de propietat com a senyor directe sobre les terres del Magram i les del Franc que els moriscos havien anat comprant entre els segles XV i XVI.

Aquest control es plasmava en el nomenament de tots els càrrecs del consell ravalenc, en la potenciació de la figura del batlle i procurador del marquesat, el representant directe al senyoriu, i en el desenvolupament de la personalitat jurídica del raval com a *universitat*, separant i/o aïllant en tot allò que fos possible la contestària vila.

Malgrat tot, però, aquesta separació fou més política i formal que altra cosa, ja que la realitat era una altra, participant l'un i l'altre nucli de població com sabem, en una dinàmica de mercat que anà provocant una diferenciació interna social en ambdues entitats de població, a més de donar lloc també a rivalitats entre ambdues, com demostren els reiterats intents de la vila d'inserir el raval als cercles de la fiscalitat cristiana, estenent les diverses despeses que d'una manera creixent concorrien sobre la vila.<sup>45</sup> El paper del senyor en tots aquests afers fou relativament marginal, exceptuant la seua participació i administració en el repartiment dels delmes que es cobraven sobre el conjunt del terme.<sup>46</sup>

És relativament fàcil de verificar la diferència social interna en el si de la comunitat. Una fullejada atenta a les inspeccions d'oli com la del 1565 permet de detectar els principals cognoms moriscos relacionats amb aquella producció i calcular el percentatge de cadascun en relació amb el total del raval. Tan sols 11 famílies concentraven el 63% de les arroves, és a dir, 3.256, d'un total de 5.151 (prop de 60.000 litres):

| <i>nom</i> | <i>núm.</i> | <i>%</i> | <i>nom</i> | <i>núm.</i> | <i>%</i> |
|------------|-------------|----------|------------|-------------|----------|
| Sarrià     | 995         | 19,3     | Asís       | 183         | 3,5      |
| Porruig    | 455         | 8,8      | Alpan      | 165         | 3,2      |
| Satdini    | 332         | 6,4      | Salala     | 156         | 3        |
| Clavijo    | 332         | 6,4      | Albarravi  | 93          | 1,8      |
| Març       | 265         | 5,1      | Aduçalem   | 67          | 1,3      |
| Bensuar    | 213         | 4,1      |            |             |          |
|            |             |          | total      | 3256        | 63       |

A més a més, només els Sarrià sumen el 30% del total, i els quatre primers, el 64,9%.

Tant els uns com els altres compraven terres en diverses partides de l'ample terme al llarg de la segona meitat del segle fins poc abans de l'expulsió, a més de fils d'aigua, per a la qual cosa sovint es carregaven censals. Aquests homes cultivaven directament les seues hisendes —a diferència de la vila, on l'arrendament a curt termini tenia una presència important—, comercia-

45. *Vid.*, per exemple, les següents notícies de les actes del Consell municipal: AME, 25-IV-1565, 27-XII-1575; resum a P. IBARRA, *op. cit.*

46. Sobre el delme, la proporció respecte als distints productes i el seu repartiment, P. RUIZ TORRES, *op. cit.*, ps. 128-132.

litzaven els excedents i establien negocis amb els petits nobles de la vila, els llauradors i els mercaders, així com amb les moreries properes i, a més a més, els seus membres van controlar el govern del Consell del raval fins a la mateixa data de l'expulsió. Les semblances dels Bensuar, Sardini o Sarrià mostren nítidament el perfil del creixement cinc-centista de la col·lectivitat morisca, així com l'encimbellament d'uns quants llinatges a partir dels seus assoliments agraris. D'aquesta èlit provenien els «notables» moriscos, el paper dels quals fou fonamental per a la bona entesa entre la senyoria i la comunitat, ja que ocupaven una situació intermèdia entre l'una i l'altra en el si de la xarxa de relacions polítiques, enllaç i instrument de la senyoria fins al 1609.<sup>47</sup>

No sols a Elx, però, els moriscos eren propietaris de llurs terres i adoptaven el comportament indicat. Era un fet present en altres llocs i una tendència que fou també impulsada pel creixement del segle, i que afavoria l'atractiu que suposava per a alguns moriscos de senyoriu comprar terres franques als reialencs de les zones properes.<sup>48</sup>

La configuració de la propietat morisca al marquesat d'Elx es féu mitjançant petites compres acumulades, com demostren les actes de compra-venda, sense arribar a constituir, però, mai grans propietats. A aquesta fragmentació correspon un parcel·lari conformat amb parcel·les de petita i mitjana grandària (fins a 36 tafalles) amb el predomini de l'olivar, seguit de la terra hortal i de la vinya.<sup>49</sup>

El mercat de la terra perfila el marc del procés d'interrelació econòmica entre raval i vila, pel fet de ser lloc de convergència de propietaris d'oliveres, productors d'oli i fabricants de sabó, activitats molt sovint en mans d'uns mateixos personatges. És el cas del cirurgià Gabriel de Masabel, o el sastre Diego Robres, o el cavaller Lluís Mena, tots amb estrets contactes amb moriscos, per compra-venda de terres o diversos negocis.<sup>50</sup>

47. AME, *Relación de aceite*, 1565, lligall C, ms. s/f. Són també responsables de l'acceptació dels programes contrareformistes del bisbe Esteban. No és estrany que la Inquisició repartisca familiatures entre ells a partir del 1561, fet no ben vist pels senyors (T.H. DONGHI, *op. cit.*, p. 164).

48. Com demostra per al País Valencià el treball de Pau FERRER, *La propiedad morisca en los realengos valencianos en 1609*, dins *Les morisques et leur temps* (París 1983), ps. 355-381; *vid.*, especialment, l'annex de les ps. 374-376. També, entre altres, els treballs d'E. CISCAR, *Ventas de tierras de moriscos expulsados (Reflexiones sobre el caso de Agullent)*, «Primer Congrés d'Història del País Valencià» (València 1971), vol. 3r., ps. 333-337; *Reflexiones metodológicas para el estudio de la estructura social en Valencia (s. XVI-XVII)*, dins *Metodología de la Historia moderna. Economía y demografía* (Actas de las primeras jornadas de metodología aplicada a las ciencias históricas) (Santiago 1975), vol. 3r., ps. 566-574. Per a Alzira, E. GIL SAURA, *La expulsión de los moriscos en Alzira. Aspectos económicos (1609-1616)*, «Estudis», 9 (1981-82); i T. PERIS ALBENTOSA, *Propiedad y cambio social. Alzira 1465-1768* (València 1989), ps. 63-92; *Evolució patrimonial i conflictivitat social. L'exemple de la comunitat mudèixar-morisca a Alzira (1242-1614)*, «Sharq Al-Andalus», 8 (1991), ps. 163-178. Per a la Vega Baja del Segura, D. BERNABÉ, *op. cit.* Per als moriscos de la baronia de Planes, J. MAISO i R. BLASCO, *Dos señoríos alicantinos con vasallos moriscos a través de los registros notariales*, dins *Les morisques...*, ps. 335-354; *vid.* també l'article conegut d'A. BATALLER, *La expulsión de los moriscos: su repercusión en la propiedad y la población en la zona de los riegos del Vernisa*, «Saitabi», X (1960), ps. 81-100; la síntesi de R. BENÍTEZ a «Nuestra Historia» (València 1980), vol. 4rt., ps. 200-201.

49. J. SERRANO JAÉN, *Estructuras agràries...*, p. 149.

50. *Vid.* les respectives semblances a *ibid.*, ps. 276-281.

*Els «censals del marquesat»*

Els censals eren un dels eixos definidors de les relacions raval/vila i un dels trets que més expressen el nivell d'integració d'ambdues comunitats.

Al marquesat d'Elx l'interès del censal el segle XV se situava al 10,6% i fins i tot al 13%, interès que continuaria a principis del segle XVII, com a Oriola i a Alacant.<sup>51</sup> Aquest interès relativament alt fa pensar en l'existència de censataris pròspers tant al raval com a la vila. Era un mitjà atractiu d'inversió que capitalitzava una part important de la renda agrària, amb avantatges tant per al censalista com per al censatari; de fet, era una manera d'obtenir líquid de manera immediata, encara que fos entrampant-se. La garantia sobre béns immobles el restringien automàticament per a aquells que no posseïen un mínim de patrimoni.<sup>52</sup>

A la segona meitat del cinc-cents i a principis del sis-cents el censal era un recurs usual per part dels moriscos del raval d'Elx, que freqüentaven la vila per a la seua formalització i esdevenint censalistes de moriscos sobretot les institucions eclesiàstiques i, en menor lloc, la noblesa local. Tot el conjunt de les activitats agràries dels nou convertits, des de l'ampliació de les hisendes rurals i la plantació d'oliveres, fins a la instal·lació d'almàsseres i compra de ramat, necessitaven l'obtenció fàcil i ràpida de diners; així es creà una nova espiral de relacions que lligaven en interessos comuns diverses capes de moriscos i cristians vells. Entre altres conseqüències, allò implicava la inserció d'una part de l'economia del raval als moviments monetaris generals de la vila i del regne i la seua inserció també en l'estructura de l'endeutament.

Entre el 1550 i el 1609 l'església parroquial de Santa Maria de la vila d'Elx accentuà la seua posició a la vila i al raval com una poderosa entitat censalista. Entre els seus censataris, prou diversificats, a banda dels moriscos, hi havia la noblesa i el patriciat urbà, el mateix duc i les capes altes i mitjanes del camperolat.<sup>53</sup> La renda detreta de la terra morisca passava a l'església, que la feia servir per a la creació de nous censals i detreure més renda de la terra, cycle que es prolongà fins als anys finals del segle XVII, quan Santa Maria comença a comprar directament béns immobles perquè la seua rendibilitat esdevenia ja major que els censals, els quals fins aleshores havien mantingut l'hegemonia.

Els moriscos del raval havien formalitzat davant l'església de Santa Maria censals carregats sobre diversos béns, bàsicament terres d'olivar, fils d'aigua i cases<sup>54</sup> que els moriscos no pogueren lluir a causa de la seua expulsió. 33

51. I el 7,5% o 8,3% a Xàtiva (E. CISCAR, *Rentas y pagos. Endedudamiento de la nobleza*, «Nuestra Historia», vol. 6 (València 1980), p. 106.

52. J. SERRANO, *Estructures agràries...*, ps. 200 i ss., 358 i ss., 794 i ss.

53. D'una mostra de 160 censals, replegats entre el 1600 i el 1610, Santa Maria carrega el 10% dels de la vila i el raval per a aquests anys, amb el 5% dels capitals prestats, essent la primera institució censalista per damunt de les altres parròquies i convents, però per sota de la noblesa en nombre i capitals (*ibid.*, p. 359).

54. A(rxiu) P(arroquial) E(església) S(anta) M(aria) E(lx), *Llibre de títols renovat en lo any 1722*, 2 vols. ms. Per exemple, el cas del censal de 100 ll. de principal carregat per Joan Castelló de Miquel i Àngela Satdini a favor de Joana Valero el 23 de febrer de 1592 per a pagar 8 tfs. d'olivar

d'aquests provenien del raval d'Elx, 6 de la moreria de Crevillent i uns altres 15 de la d'Asp. Fou la senyoria l'encarregada del pagament anual de les pensions pel fet d'apropiar-se els béns que els gravaven, fins a la data final de lluiació, l'any 1767. De tots aquests censals d'origen morisc, 11 tenien ja Santa Maria com a censalista abans del 1609; la resta li pervingueren mitjançant actes de venda als anys trenta i quaranta del sis-cents, procedents d'antics censalistes, llurs hereters o tercers compradors, majoritàriament noblesa local.

Els censataris moriscos d'Elx pertanyen als estrats alts (Bensuar, Sarrià, Motquedem), els veiem en altres tantes activitats de compra-venda de terres i fils d'aigua, o com a emfiteutes del senyoriu delmari dels Santacília.<sup>55</sup> Allò mateix es pot deduir de les moreries de Crevillent i Asp. La mitjana dels principals dels censals presenta diferències en les tres poblacions morisques perquè, mentre que la d'Elx és de 66 ll., la de Crevillent és de 145 ll. i la d'Asp, de 112 ll.

Les obligacions del censal forçaven els censataris moriscos a ajuntar distints immobles per a garantir la globalitat del principal fins a la seua lluiació, qüestió que feia entrar la terra i els drets familiars en una imbricada xarxa de relacions on operaven mecanismes econòmics i de parentiu. En efecte, les distintes persones que obligaven els béns «per fer plaer i bona voluntat» als autèntics censataris eren al seu torn parents que feien de fiadors i es comprometien a «guardar [els censataris] indemnes» de qualsevol eventualitat.

Altrament, ja abans del 1609, a més dels moriscos, era el duc el qui estava endeutat amb Santa Maria. El seu endeutament, incrementat des del 1583, estava molt relacionat amb la rendibilitat decreixent del senyoriu.<sup>56</sup> Els censals moriscos que apareixen entorn del 1580 lògicament van tendir a unir en un feix d'interessos comuns, tot i aparèixer encreuats per multitud de punts de tensió, els destins de les comunitats morisques i la senyoria, i una de les poques eixides a aquesta situació de dependències estructurals moreries-senyoria i vila necessàriament passava per l'expulsió dels nou convertits.

Els «censals del marquesat» expressaven l'estructura de dependències entre les tres moreries i la senyoria com a censataris i la vila a través dels distints grups socials que podien estar en condicions d'actuar com a censalistes/creditors, especialment la parròquia. En aquest sentit, el censal pogué ser un mitjà de control i d'intervenció de la vila respecte a les economies morisques més solvents, aquelles que estaven, per tant, en millors condicions per a poder-se endeutar. Conseqüentment, el censal estava orgànicament vinculat tant a la prosperitat morisca del cinc-cents com a les ambicions ideològiques d'origen antisenyorial i religió dels grups censalistes.

No tots els diners, però, generats pels censals moriscos s'invertiren per a fundar-ne de nous. Santa Maria, al segle XVIII, invertí els diners acumulats per la lluiació dels provinents d'Elx i de Crevillent (el total dels capitals sumaven

---

i mig fil d'aigua; o el de 110 ll. de principal per Joan i Lleonor Satdini a favor de Jeroni Sans per a pagar 1 fil d'aigua.

55. J. SERRANO, *La comunitat morisca...*

56. Des del 1583 fins a l'any 1609, el duc contragué un deute amb Santa Maria de 5.939 lliures, corresponents als principals de 52 censals (P. RUIZ, *op. cit.*, p. 60).

més de 3.000 ll.) a comprar a *carta de gràcia* més de 100 ha de terra distribuïdes per 19 partides rurals, que explotà mitjançant arrendaments a curt termini —6 anys de duració.<sup>57</sup> La renda detreta del sòl morisc, doncs, havia passat a l'església a través del pagament de pensions i de la lluïció de censals; i aquella invertia primer en la creació de censals nous, però després va invertir especialment en la compra de terres, acomplint així la funció de reproducció que estructuralment li pertocava.

Després del 1609 el censal es va vincular al procés repoblador. El conjunt d'aquestes càrregues, tot i haver-se arbitrat diverses solucions, fou inicialment un dels entrebancs per al nou repartiment de les terres ex-morisques. Cárdenas, senyor també de la baronia de Planes, manà al seu comptador Alonso de Castro Macedo i al notari Vicent Esteban de lluir els censals que carregaven les terres que s'havien de repoblar,<sup>58</sup> fet que, de tota manera, només resolgué parcialment la situació, ja que eren molts els béns hipotecats i molt grans els interessos censalistes dins d'una conjuntura ja de per si crítica i agreujada per l'expulsió.

Malgrat les solucions institucionals que s'intentaren per resoldre l'en-deutament —una de les conseqüències més greus de l'expulsió—, el problema restà obert i no se solucionaria mai del tot.

Ni la resolució de l'Audiència de València del 25 d'octubre de 1610, «*población del reino, asiento de los censales, bienes que han dexado los moriscos y otras cosas*»,<sup>59</sup> per la qual s'establí el pagament dels interessos del censal a 12 diners per lliura (5%) ni la insistència de les reials pragmàtiques del 2 d'abril de 1614, del 22 de setembre de 1620 i del 28 de setembre de 1622 per les quals els censals de València de 26 diners per lliura... i d'Oriola i Alacant de 23 i 24 per 100... restessin reduïts a 12 diners o 20 mil el miler (5%), ni la reducció al tipus de 16 diners per lliura de tots els censals de major fur, ni la reiteració de l'interès a 12 diners en la del 1622 no aconseguiren pal·liar la problemàtica socio-econòmica que s'havia creat.

Totes aquestes mesures posteriors a l'expulsió afavoriren sobretot la noblesa terratinent i feren perdre l'atractiu dels censals per a la inversió de diners, que es desviaren cap a d'altres vies menys conflictives, com els canvis. Al regne de València en general o al marquesat d'Elx en particular, amb l'expulsió, el censal —un dels eixos de les relacions ciutat-camp i entre els moriscos i els cristians— rebia un colp definitiu que el faria arrossegar-se al llarg del sis-cents fins a la seua lenta postergació al set-cents, amb un breu parèntesi de revitalització els anys quaranta d'aquell segle.

L'anàlisi de la realitat a escala local demostra que la solució que es donà al problema del censal apropà els distints sectors de l'oligarquia propietària dominant, censalista dels moriscos en un considerable percentatge. Això, més la seva activa participació en la repoblació promoguda per la senyoria, ara un dels més importants censataris, explicaria el silenci en la protesta antisenyorial del decenni posterior al 1609.

57. APESME, *Memoria individual del empleo del dinero que redimió en el año 1767 el Duque y sus arrendamientos se quedaron en el arco de tres llaves*, ms. s/f., sig. 79/62.

58. J. MAISO, R. BLASCO, *Dos señoríos alicantinos...*, p. 348.

59. Les resolucions de censals, J. REGLÀ, *La expulsión de los moriscos...*, op. cit., ps. 136-137.

## CONCLUSIONS

La qüestió morisca ens permet primerament replantejar-nos el mite de la coexistència pluricultural de la història medieval, tot i que, en qualsevol cas, la fi de la conquesta del regne nassarita de Granada del 1492 posava les bases de la creació definitiva del problema morisc per part de la monarquia hispànica. El 1609 tancava un procés d'unificació cultural peninsular que, de fet, però, havia començat amb la conquesta cristiana del segle XIII. Només des d'aquest particular angle de visió podem entendre els termes en què tingué lloc la coexistència cultural, subjecta sempre a les alteracions polítiques dels vencedors. En aquest sentit, les característiques de la monarquia catòlica de finals del segle XV accentuà el grau d'autoritarisme i de repressió i posa els basaments d'una altra convivència diferent de la medieval en funció, diríem, fent anacronisme conscientment, de la nova nacionalitat que vol forjar-se. Vinculat a aquest tema emergeix el de la marginació cultural, lligat al seu torn a un eurocentrisme patent.

Simultàniament cristal·litzaven de manera definitiva les fronteres amb el món musulmà i l'especificitat de les «marques», tant territorials (respecte a Granada) com marítimes («canal de la mànega mediterrànea», segons F. Braudel) amb el nord d'Àfrica, especialment amb l'àmbit territorial pertanyent a l'Algèria actual. Aquest fet engendrava un particular caràcter estratègic en la conjuntura de la política internacional a la Mediterrània del segle XVI, com a àmbit de relació entre l'Europa catòlica, l'Imperi Turc i la situació nord-africana: qüestió marroquina i pirateria berberesca. Frontera històrica els efectes de la qual han persistit —i persisteixen— fins als nostres dies.

Tanmateix, si això sembla ser així pel que fa a la història del perfil religiós polític-institucional, en canvi, les lectures locals, i en el cas que ens ocupa, la del marquesat d'Elx, donen una visió més matisada, que no ens permet parlar sempre, pel que fa als moriscos, en termes estrictes de minoria marginada. El grau de desenvolupament i de prosperitat de les comunitats morisques del marquesat d'Elx i especialment del raval del mateix nom, molt lligat a les condicions socials i polítiques que es donaven al senyoriu entre el 1550 i el 1609, les diferenciava notablement d'altres models de comunitats de l'interior del País Valencià i, exceptuant algun cas molt concret, dels de la resta de la corona d'Aragó i de la mateixa Castella. Els moriscos del marquesat eren amos de llurs terres, coreaven terres no marginals i s'inserien en el mercat de la seua producció. Per aquesta raó van ocupar una posició fonamental en les relacions senyoria-vila. Tot això pot explicar que la comunitat morisca d'Elx fos més permeable que d'altres a les influències de la vila cristiana propera i en general als plans d'aculturació instigats pels poders eclesiàstics. Poca relació hi havia entre la societat morisca expulsada el 1609 amb aquella altra conquerida el segle XIII que fou sotmesa al corresponent sistema impositiu en qualitat de vençuda, conservant la seua personalitat cultural i vinculant-se directament a la corona. Per totes aquestes raons no es pot entendre sempre la societat morisca en termes de «minoria marginada».

Contràriament, amb el temps havia anat entreteixint llaços de complementarietat econòmica amb la vila cristiana i altres nuclis de població

propers, fins a arribar a un notable nivell d'integració configurat al voltant de la propietat agrària, el conreu de l'olivera i l'elaboració i comercialització de l'oli, qüestions aquestes que sovint quedaven vinculades a la figura del censal.

L'exemple d'Elx mostraria un morisc no tan sols com a objecte, sinó també com a subjecte de la història, i no com un simple ressort que obra en funció d'uns esquemes cristians que li neguen protagonisme. Malgrat la conquesta, aquests hispano-musulmans superaren la situació d'aïllament i es convertiren en protagonistes actius en els plans repobladors de reis i senyors. Conseqüentment, el 1609 no tan sols marxava quelcom diferent, sinó una part del món agrari, mercantil i industrial del regne de València en general i del senyoriu d'Elx en particular, és a dir, desapareixia tota una xarxa imbricada de lligams i vincles que impulsaven la vida econòmica del país.